

УДК 2–4:329.1(430)

Мозговий Іван

НАЦИЗМ І ВІРА: СТАВЛЕННЯ КЕРІВНИЦТВА НАЦІОНАЛ-СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ НІМЕЧЧИНИ ДО РЕЛІГІЇ Й ЦЕРКВИ

В статті розглядаються актуальні питання використання нацистською партією в Німеччині (1933–1945) релігійної тематики в контексті розв'язання відповідних політичних та ідеологічних проблем.

Ключові слова: *окультний Рейх, есхатологічні настрої, церковна політика, диктатура, антисемітизм, демонізм, язичництво.*

Постановка проблеми. У масовій свідомості сьогодення не лише утвердилося багато міфів про сутність “Третього Рейху” (Drittes Reich), але й міцно укорінилася теза про його “окультну” природу, звинувачення нацистів у антихристиянстві та багато інших подібних ідей, часто поширюваних російською пропагандою з метою приховати соціальну природу тоталітарних режимів. Прагнучи замовчати не менші злочини перед людством, вчинені сталінізмом і сьогодишнім путінізмом, який переріс у “рашизм”, московські ідеологи всі злочини нацизму хотіли б пояснити лише тим, що, мовляв, Гітлер був “медіумом” темних сил і адептом “таємного ордену”, тому він і виношував диявольські плани, що нацисти, мовляв, створили “нову” релігію як суміш язичництва і сатанізму, оскільки організований ними геноцид був кривавою жертвою “чорним” богам [13]. Чи відповідає цей “демонічний” образ дійсності? Чи є в цьому міфі хоч доля правди? Чи підтверджується скандальна версія про “магічні корені” нацизму реальними фактами? Відповідь можлива після аналізу релігійного боку нацистської ідеології й практики, що обумовлене потребами протидіяти антигуманним виявам у духовному житті людства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Феномен німецького нацизму (в радянській ідеології він розглядається як крайній вияв фашизму), а надто особистість “фюрера” продовжує непокоїти суспільну свідомість, привертати увагу дослідників. Один із чинників цього феномену є політика Адольфа Гітлера в царині релігії і церкви. До цих питань часом зверталися зарубіжні дослідники. Серед тих, хто намагався простежити основні вияви релігійної політики Третього Рейха, слід назвати М. В. Шкаровського, О. В. Романька, О. Ю. Пленкова, М. Бросцата, К. Рисса та ін. Релігійні аспекти нацистського антисемітизму з'ясовували І. А. Альтман, С. Брухфельд та їх колеги. При цьому слід за-

значити, що у висновках ряду авторів нерідко домінує осуд, риторика, навіть лайливість замість спроби глибше й спокійніше розібратися в небезпеці світоглядної практики нацизму. Зазначимо, у вітчизняній науці не простежуються навіть такі скромні зусилля.

Мета даної праці полягає в спробі простежити практику використання нацистською партією в Німеччині релігійної тематики в контексті розв'язання відповідних політичних та ідеологічних проблем.

Виклад основного матеріалу. Підґрунтя релігійної політики нацизму слід шукати у довоєнній історії Німеччини. Після поразки імперського режиму в першій світовій війні (1914–1918) маса німців угледіла у післявоєнному хаосі і гнітючій політичній обстановці Веймарської республіки (1919–1933) вияв ворожих тенденцій, перемога над якими поставала для приниженої нації у формі різних сподівань. Тому есхатологічні настрої, відчуття переломності моменту, очікування нової епохи стали загальними ознаками політичного життя Німеччини 1920-х років. За таких умов теоретики расистського об'єднання “Фелькіше” і неоязичницькі автори передрікали швидке настання “Золотого століття”. Апокаліптичні нотки стали характерні і для релігійних еліт держави. Крістоф Лінденберг писав: “Багато сподівалися, що роздроблені угруповання об'єднуються в єдину національну спільноту, і чекали приходу посланого Богом вождя. Ясне одне: націонал-соціалістичний рух свідомо використав у своїх інтересах ці есхатологічні настрої, це очікування прийдешнього порятунку” [12, с. 78–79].

Безперечно, саме на цій хвилі розчарування в 1919 р. і виникла Націонал-соціалістична німецька робітничка партія (НСДП) (нім. Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei, абр. NSDAP), яка зазначену назву отримала в 1920 (у політичній публіцистиці її діячів згодом почали називати “наці”, по аналогії з соціалістами – “соці”). З 1921 її “фюрером” (керівником) став Адольф Гітлер, який прийшов у партію ще в 1919.

Окрім Гітлера, аж до самого краху рейху в 1945 найвпливовішими особами в NSDAP були вищі партійні функціонери – reichsleiter (рейхсляйтери). За весь час таке звання Гітлер присвоїв 25 партійним керівникам (у 1940 у партії був 21 reichsleiter). Насамперед тут маємо на увазі керівника партійної канцелярії, заступника фюрера по NSDAP Рудольфа Гесса, який з 1933 здійснював безпосереднє керівництво партією. Коли 10 травня 1941 Гесс вилетів у Велику Британію, новий заступник не призначався, але фактично ним був начальник Штабу заступника фюрера reichsleiter Мартін Борман, з 12 квітня 1942 – “секретар фюрера”. До кола найбільш наближених Гітлера входили також Герман Герінг, Йозеф Геббельс, Генріх Гімmlер, Адольф Розенберг, Вільгельм Фрак, Генріх Мюллер, Роберт Лей та інші. Їхня позиція великою мірою впливала на

політику нацистської партії і в області релігії, особливо враховуючи те, що ця політика не була однозначною й прозорою.

При оцінюванні релігійних переконань фюрера у працях дослідників постають декілька типових помилок: одні голосливо стверджують, що Гітлер був “язичником”, “сатаністом” або “безбожником”, наповнюючи ці терміни позитивним або негативним змістом, інші, хто переважно симпатизує націонал-соціалізму, наполягають на “християнстві” Гітлера, не бажаючи визнати того факту, що погляди фюрера на релігію коливалися між лютеранством, маркіонітством (відкиданням Старого Завіту), пантеїзмом, агностицизмом, позаконфесійним християнським монотеїзмом і т. п. [19].

Сильний державний апарат завжди намагається так чи інакше контролювати церкву та інші ідеологічні “надбудови”. Проте у випадку абсолютної диктатури йдеться або про перетворення церкви на уніфікований елемент державної машини, або про нищення церкви як такої, як це намагався, хай і дещо непослідовно, зробити “вождь народів” Сталін (уроджений Джугашвілі). Близькі цілі ставив і “фюрер” (уроджений Шикльгрубер), хоча він діяв дещо “прагматичніше”. При цьому обидва тирані часто користувалися тими самими політичними засобами, вчилися один в одного, хоча показово демонстрували взаємну ненависть.

Багато чого спільного є і в їхній церковній політиці. І хоча важко сказати, хто з них вів перед у репресіях, проте Гітлер пішов значно далі за Сталіна по шляху радикальної “реформи” не тільки церкви, а й самої релігії [8]. При цьому фюрер, подібно Сталіну, розглядав свою персону приблизно як “знаряддя Провидіння”, хоча йому особисто ніколи не імпонувала роль релігійного вождя. Адже Адольф Гітлер народився в сім’ї, де батько був скептиком і антиклерикалом, а мати – віруючою католичкою. Будучи хрещений у дитинстві в Римо-католицькій церкві (РПЦ) і пройшовши в 15-річному віці конфірмацію, він у подальшому житті перестав відвідувати месу і брати участь у церковних таїнствах. У дорослому віці Гітлер нерідко демонстрував щось схоже на зневагу до християнства, але заради отримання і утримання влади з кон’юнктурних політичних міркувань був готовий на деякий час відкласти загострення відносин з церквами [18].

Поверхнева освіта не дозволила йому скільки-небудь детально обґрунтувати свої духовно-релігійні переконання. Його першою метою було не дати об’єднатися для боротьби з нацизмом католицьким і протестантським супротивникам режиму. На цій підставі дехто стверджує, що ще до 1933 Гітлер переглянув своє ставлення до християнства і почав оцінювати украй негативно всі християнські віросповідання. А пі-

сля благополучного (для нацизму) завершення світової війни він нібито мав намір ліквідувати всі релігійні об'єднання. Насправді ж атеїзм завжди викликав роздратування Гітлера. Тому він забороняв усі нападки на релігійні громади та їх інститути, вважав, що члени NSDAP не повинні сперечатися з цього приводу [3, с. 72].

З книги “Mein Kampf” (“Моя боротьба”, 1924), що стала програмним твором нацизму, видно, що Гітлер у 20-і роки не відкидав християнства. Навпаки, у зазначеній книзі він неодноразово виступав проти людей, які розпалювали релігійні розбрати, вважаючи їх (як і неоязичницьких “релігійних реформаторів”) “набагато гіршими ворогами народу, ніж навіть інтернаціонально налаштовані комуністи”. Тому атеїзму більшовиків він протиставляв власну віру в Бога, хоча його релігійні ідеї істотно відрізнялися від учення Христа [26].

Під час підготовки до війни Гітлер дистанціювався від антицерковних акцій і не без стурбованості наголошував: “Оскільки я раніше найсерйознішим чином піклувався про те, щоб рух (нацизму – *I. M.*) тримався якнайдалі від спірних питань, які в принципі можна оцінювати неоднозначно і остаточного вирішення яких немає, принаймні, безумовно визнаного авторитету, рух тепер втягується в релігійні дискусії, які, щонайменше, турбують членів партії, а в майбутньому можуть зовсім розвести їх”. [3, с. 74–75].

Ясна річ, за таких умов націонал-соціалістична партія упродовж Веймарського періоду, тобто до свого приходу до влади, всіляко намагалася обходити релігійні суперечки, справедливо вважаючи, що ставка на якусь одну конфесію обумовить втрату підтримки людей, які сповідують іншу форму віри. Ототожнювати себе з якоюсь однією релігійною конфесією було б політично нераціонально. Так само нераціонально було б, на думку багатьох керівників NSDAP, позиціонувати себе прибічниками атеїзму або неоязичництва. Зрозуміло, в партії завжди існували альтернативні погляди на проблему віри, проте Гітлер періодично давав зрозуміти, що він не схвалює таке “релігійне реформаторство”, яке веде до розколу нації.

Тому вже в 1920 у своїй програмі націонал-соціалісти заявили: “Ми вимагаємо свободи усім релігійним віросповіданням в державі до тих пір, доки вони не складають загрози для неї і не виступають проти моралі й почуттів німецької раси. Партія, як така, стоїть на позиціях позитивного християнства, але при цьому не пов'язана переконаннями з якою-небудь конфесією” [9, с. 866]. У 1933 офіційна програма націонал-соціалістичної партії підтвердила “свободу всіх релігійних деномінацій держави, які не становлять небезпеки для морального духу німецької раси”.

Політичні супротивники нацистів періодично намагаються звинуватити NSDAP чи не в першу чергу в антихристиянстві. Насправді ж нацистська партія відмовлялася стати на бік якоїсь однієї з християнських конфесій і тим більше протиставити себе християнству. Упродовж усіх років “боротьби” вона демонструвала лояльність (хоч і різну) до двох найбільших церков – Католицької й Лютеранської. Зрозуміло, віряни далеко не завжди приймали таку позицію за чисту монету.

Спочатку найбільше проблем для NSDAP складала стосунки з католиками. Це й зрозуміло, оскільки універсальний, наднаціональний характер католицизму, його інституціональна самостійність не відповідали націоналістичним і расистським уподобанням гітлерівців. Але в той же час багато католицьких кліриків негативно ставилися до Веймарської республіки і поширення комунізму, тому згодні були миритися з існуванням націонал-соціалізму, сприймаючи його як ефективну противагу лібералізму і червоній загрози [6, с. 144].

Стабільнішими обіцяли бути стосунки націонал-соціалістів із протестантами, які складала релігійну більшість у Німеччині. До того ж в силу національного характеру антисемітизм серед німецьких протестантів був поширений більше, ніж серед католиків. Тому “Німецькі християни” намагалися поєднати християнську традицію з націонал-соціалізмом, керуючись гаслом: “Один народ – один Бог – один Рейх – одна Церква”!

Попри такі підходи у нацистській партії простежувався цілий ряд інших ідеологічних тенденцій. У партійних функціонерів погляди на релігію варіювалися від набожності (міністр Ганс Керрл, гауляйтер Сілезії Йозеф Вагнер, гауляйтер Швабії Карл Валь) до пантеїзму (Альфред Розенберг) і атеїзму (Мартін Борман). Дехто ж ототожнював себе з неоязичниками. Інші, передусім впливові діячі NSDAP брати Грегор і Отто Штрассери, як соціалісти, вважали клерикалів “слугами буржуїв і реакції”.

Усупереч вимозі програми NSDAP щодо нейтралітету в питаннях релігії деякі нацисти залишалися фанатичними католиками або активними учасниками протестантського руху “Німецькі християни”. “Прагматичну” лінію Гітлера підтримував один із найосвіченіших нацистських лідерів NSDAP імперський міністр (Eichsminister) народної освіти, голова Reichspropagandaleiter (Управління пропаганди рейху) і reichsleiter Йозеф Геббельс. Він теж народився в сім’ї католиків. Тому Геббельс після приходу нацистів до влади став непримиренним ворогом Бормана, який боровся проти християнства. Натомість виконувач обов’язків начальника гестапо oberführer (оберфюрер) SS у 1938 Генріх Мюллер, згодом начальник таємної державної поліції (IV відділ RSHA)

Німеччини (1939–1945), *gruppenführer* (группенфюрер) SS, в релігійні питання взагалі надто не заглиблювався.

Водночас цілий ряд керівників NSDAP були фактично переконаними неоязичниками й атеїстами, тому теж порушували принцип релігійного нейтралітету, але вже з іншого боку. Так, радикальним неоязичником був гауляйтер Тюрингії Артур Дінтер. Сам Гітлер теж фактично образив церкви, призначивши головним нацистським ідеологом Альфреда Розенберга, який нападав на християнство, хоча й зазначав: “Було затаємничено, що я висвітлюю вотанізм (віру в бога Вотана – *I. M.*) як мертву форму релігії ... і мені брехливо і скрупульозно приписували бажання знову ввести язичницький культ Вотана” [21, с. 6].

Виходець із протестантизму, Розенберг як *reichsleiter* і голова зовнішньополітичного управління NSDAP і уповноважений фюрера з контролю за духовним і світоглядним вихованням NSDAP критикував Ватикан, який, на його думку, шкодив консолідації німецької нації. Перевагу ж він віддавав неоязичницькому “німецько-нордичному релігійному рухові”, що базувався на “вільній від християнства релігії”.

У 1935 Розенберг виступив з антикатолицьким листом “Про темних людей нашого часу”, а в 1937 – з антилютеранським листом “Протестантські паломники до Риму”. Пізніше під його керівництвом був розроблений “План націонал-соціалістичної релігійної політики”, розрахований на 25 років. У ньому метою боротьби нацизму з церквою проголошувалося створення обов’язкової для усіх громадян “державної релігії”, при цьому релігійне співтовариство повинне було наслідувати “німецьке моральне і расове почуття”, а традиційні християнські конфесії – поступово зникнути.

Представниками розенбергівського напрямку були лідер *Hitle-?jugend* (Гітлерюгенда) *reichsleiter* (рейхсляйтер) Бальдур фон Шірах і голова Організаційного управління NSDAP та одночасно – голова “Німецького трудового фронту” *reichsleiter* Роберт Лей. В антицерковну кампанію під гаслом “деконфесіоналізації громадського життя” включився міністр внутрішніх справ, голова депутатської фракції NSDAP в Рейхстазі, *reichsleiter* Вільгельм Фрік. Відкрито виступали проти церкви Р. Гесс і М. Борман. Останній наполягав на відокремленні держави від церкви, її децентралізації і роздробленні на самостійні парафії, а в перспективі – на ліквідації. Антихристиянську суть мала й організація охоронних загонів *Schutzstaffel* (SS) (CC), керована *reichsführer* SS і рейхсляйтером Генріхом Гімmlером.

В цілому ж ставлення нацизму до церков обумовлювалося часом та політико-ідеологічними факторами й було відмінним до кожної конфесії. Щоб повністю розв’язати собі руки, нацистська партія від початку

поставила собі за мету перемогти на виборах і отримати в рейхстазі необхідну більшість. Для цього Гітлеру була потрібна підтримка клерикальних кіл, зокрема Партії католицького центру. Це й визначило початкове ставлення нацистів до католицизму. У своєму радіозверненні до виборців фюрер обіцяв сприяти поширенню християнства “як основи нашої національної моралі” і звернувся до Бога за “благословенням” діяльності його уряду. Тут не було нічого дивного, якщо згадати, що ще в 1932 на Ессенському католицькому соборі говорилося: “Якщо ми правильно тлумачимо знаки часу, то ми стоїмо на переломному рубежі світової історії” [12, с. 77].

Кардинал Фаульхабер у своїй різдвяній проповіді в Мюнхені в 1933 заявив: “Церковна точка зору не містить у собі ніяких протиріч з расовими дослідженнями і расовою культурою. Немає в ній і яких-небудь протиріч прагненням зберегти національні особливості народу, підтримати його чистоту і добродієність, а також сприяти відродженню національного духу на основі кровних зв'язків, що об'єднують людей” [2, с. 305]. Тому церква нерідко схвалювала зусилля нацистського режиму по створенню єдиного суспільства “без класів і станів”, а також його протидію нігілістичному більшовизму.

У червні 1933 спільне пастирське послання усіх німецьких єпископів закликало католиків до співпраці з новою владою [12, с. 99]. 20 червня 1933 був підписаний конкордат *Drittes Reich* із Ватиканом, що гарантував свободу католицької віри і право церкви самостійно регулювати свої внутрішні справи. У документі проголошувалася клятва вірності Римо-Католицької церкви новій Німеччині, говорилося про повагу до конституційно обраного уряду і необхідність виховання кліру в душі цієї поваги.

Зрештою Гітлеру вдалося завоювати підтримку католиків Німеччини і схвалення з боку Ватикану. У подальшому він неодноразово публічно висловлювався на підтримку традиційних конфесій. Приміром, 17 серпня 1934, виступаючи у Гамбурзі, фюрер заявив: “Я докладаю усіх своїх зусиль, щоб захистити права двох наших найбільших релігій, захистити їх від усіх нападків і встановити гармонію між ними й існуючою державою” [16, с. 312]. І все ж підхід нацистів до різних конфесій був досить відмінним.

Так, порозуміння з католицизмом було досягнуто тільки на перших порах, коли ставлення до зростання його громад було терпеливим, демонструвалося навіть сприяння відкриттю католицьких церковних шкіл. Проте вже з 1935 NSDAP прагне досить активно обмежити вплив католицьких юнацьких об'єднань, а потім взагалі почала розпускати їх і включати до складу *Hitlerjugend*.

У процесі реалізації затвердженого націонал-соціалістами курсу на “послаблення” релігійних переконань вони посилювали свою кампанію проти релігійних шкіл і проти католицького друку до тих пір, доки в 1941 не перестали виходити єпископальні бюлетені, які до того залишалися. Крім того, була розгорнута пропагандистська кампанія проти членів католицьких орденів, яким ставилися в провину моральні вади і порушення валютного законодавства [24]. Такі дії влади підтримали багато інтелектуалів – вихідців з католицизму: правознавець Карл Шмітт, філософ Мартін Гайдеггер (обидва вступили в партію 1 травня 1933, в день “національної праці”) та ін.

В той же час слід підкреслити, що нацисти дуже рідко піддавали гонінням католиків лише на підставі їх віросповідання. Як ворожа сила сприймався саме “політичний” католицизм, ті представники кліру і пастви, які намагалися озвучити і реалізувати політичні вимоги. Саме вони незмінно піддавалися різного роду репресіям. При таємній державній поліції Gestapo (гестапо) і спецслужбі безпеки партії SicherheitsDienst (SD) (СД) існували спеціальні “реферати”, що займалися боротьбою з політичною активністю католиків. У гестапо “рефератом” IV В 1 (політичні організації католиків) опікувався Еріх Рот. Впливовою особою з цих питань у період раннього нацизму був начальник штабу штурмових загонів Sturmabteilung (SA) (СА) reichsleiter Віктор Лютце.

Нацисти прагнули ослабити політичну “конкуренцію” з боку католицизму шляхом штучного обмеження благодійницької, профспілкової і молодіжної діяльності структур клерикалізму. З часом до Hitlerjugend були включені усі католицькі молодіжні організації. Уніфікації була піддана і добродійність церкви. Тож Ватікан неодноразово випускав звернення до пастви, в яких звинувачував нацистський режим у порушенні положень конкордату.

І все ж, незважаючи на зазначене, націонал-соціалісти усвідомлювалися Ватіканом як набагато менше зло в порівнянні з комуністичними атеїстами. У бесіді з мюнхенським кардиналом Міхаелем Фаульхабером Гітлер відзначав: “Католицька церква не повинна обманюватися. Якщо націонал-соціалізму не вдасться перемогти більшовизм, то і церква, і християнство також припинять існування в Європі. Більшовизм є смертельним ворогом церкви” [27, с. 466].

Попри зазначене, Гітлер невдовзі, як уже зазначалося, влаштував гоніння на РКЦ, вбачаючи небезпеку саме в ній, а не в протестантських конфесіях, які не мали монастирів, цього ідеологічного ресурсу. Він вважав, що релігійні діячі не повинні втручатися в державну політику (як це, на його думку, чинив Ватікан).

З 1939 в антицерковну боротьбу активно включилося Головне управління імперської безпеки (Reichssicherheitshauptamt, RSHA), керівний орган політичної розвідки і поліції безпеки. Підрозділи останньої були націлені на руйнування церковних структур, “атомізацію” конфесій і тотальний контроль за усіма проявами релігійного життя. У травні-червні 1941 була заборонена майже вся церковна преса, включаючи теологічні журнали.

З початком Другої світової війни Гітлер із прагматичних міркувань визнав за необхідне ослабити тиск, заборонивши на час військових дій будь-які акції не лише проти протестантських церков, а й проти католицизму. На захоплених і приєднаних до рейху землях нацисти перейшли до практичного відпрацювання моделі майбутньої церковної політики. Фюрер фактично надавав можливість Римо-Католицькій церкві зійти у небуття природним чином.

Натомість досить рівно в період Drittes Reich склалися стосунки між нацистським режимом і німецьким протестантизмом. Протестанти набагато рідше, ніж католики, піддавалися репресіям і набагато активніше йшли на співпрацю з нацизмом. У NSDAP існувало своєрідне “протестантське лобі”, і навіть такі антиклерикально налаштовані функціонери, як Розенберг і Гімmlер, а також відомий теоретик расизму Ганс Гюнтер, неодноразово виявляли повагу до германського “нордичного” протестантизму. Ієрархи протестантських церков реагували на прихід до влади нацистів набагато захопленіше, ніж католики. Вже у квітні 1933 в NSDAP вступив мекленбурзький єпископ Рендторфф, який висловив вдячність “богоданому фюрерові Адольфу Гітлеру” [4, с. 63].

Безумовно, і в протестантському середовищі існували групи, налаштовані щодо нацизму опозиційно. “Нордична” міфологія і “арійський параграф” у расовому законодавстві “коричневого синоду” іноді викликали протести лютеранських пасторів. І все ж у цілому ряді випадків репресії проти протестантів мали набагато менш радикальний характер, ніж проти католиків. Іноді судові інстанції і зовсім відмовлялися застосовувати санкції. Так, у 1938 в Кельні суд залишив без наслідків справу пастора, який у проповіді назвав нацистів “коричневими комахами-шкідниками” [15, с. 331].

Православні були представлені в Німеччині досить слабо. Проте перші контакти Гітлера з православними російськими емігрантами відбулися ще до утвердження нацистської партії. Фюрер детально обговорював з російськими монархістами плани підготовки кадрів православних священиків для майбутньої звільненої від більшовизму Росії. Нацистський режим “хотів бути” захисником Російської православної церкви (РПЦ), частина духовенства якої опинилася у вигнанні, а

інша піддалася в СРСР переслідуванням. Водночас керівництво Російської православної церкви закордоном (РПЦЗ) наголошувало, що “давнє тісне зближення з комуністичним урядом, на чолі якого стоїть кривавий тиран Сталін і в якому бере участь достатня кількість євреїв, що фанатично ненавидять християнство і нещадно винищують російський народ, кидає похмуру тінь на нового патріарха (Сергія – *I. М.*)” [25, с. 328].

Німецьку владу і армію часто звинувачують у пограбуванні і знищенні православних храмів. Так, згідно звіту “Надзвичайної комісії із встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників”, було зруйновано і пошкоджено 1 670 православних церков, 69 каплиць і 1 127 будівель інших релігійних культів. Справедливості ради слід відмітити, що радянські ідеологи відрізнялися тенденційністю й намаганням приховати нелюдську політику більшовизму. Всупереч радянській пропаганді, на окупованій німцями території майже не було релігійних гонінь, як в СРСР, натомість мали місце ознаки “релігійного відродження”. Лояльна релігійна політика нацизму на Сході обумовлювалася вимогами пропаганди і військово-політичного раціоналізму.

В Німеччині від початку запанувала помірна і гнучка політика щодо російського православ'я, особливо зарубіжного. Так, 14 березня 1936 Герінг підписав постанову уряду Пруссії про надання єпархії Берлінській і Німецькій (РПЦЗ) статусу корпорації публічного права. До 1939–1940 Міністерство у справах церкви зробило ряд інших дружніх кроків щодо православ'я. Після розгрому Польщі, де православ'я піддавалося досить жорстким утискам (у 1938 там було закрито 114 храмів), німці повернули російському православному населенню усе відібране поляками церковне майно.

Напередодні війни становище РПЦ в СРСР було украй плачевним. Кількість церков і священнослужителів (близько 500 чоловік) була для такої величезної території просто нікчемною і складала менше 5% від рівня кінця 1920-х [25, с. 40–41]. І хоча патріарх Сергій підтримав війну з Гітлером, більшовики в СРСР своєю нещадною секуляризацією, наругою над святинями (розкриття мощів, знищення церковних будівель і предметів культу тощо) та жорстоким терором проти священників і вірян викликали велике обурення пастви. Тому багато хто пов'язував з окупантами надії на відродження релігійного життя, і ці надії певною мірою справдилися.

Гітлер розглядав православ'я передусім як засіб у боротьбі з більшовизмом. Тому німецьке командування підтримувало на окупованих територіях ініціативу населення відроджувати храмове богослужіння. В результаті відродилися тисячі парафіяльних і чернечих громад, що за радянських часів пішли в підпілля. Зокрема, на території України за час

німецької окупації було відкрито 5 400 храмів і 36 монастирів, були організовані пастирські курси. Те ж саме можна сказати щодо окупованих територій Росії й Білорусії, де відкрито відповідно 2150 і 600 храмів [13]. Це засвідчує, що далеко не вся Московська патріархія стала на бік СРСР.

Парадокс ситуації полягав у тому, що міністром східних територій був призначений “язичник” reichsleiter Альфред Розенберг, якого в партії вважали “експертом з російського питання”. З “прагматичних” позицій він дозволяв вірянам займатися виконанням лише чисто релігійних завдань. Вже з осені 1941 підтримувалися ті православні ієрархи в Україні, Білорусії і в Прибалтиці, які виступили проти Московського патріархату і оголосили про намір утворити автокефальні церковні організації. Восени 1943, бажаючи протидіяти новому курсу релігійної політики в СРСР, RSHA з відома партійної канцелярії виступило ініціатором проведення серії конференцій православних архієреїв, активізуючи таким чином церковне життя. В цілому церковна політика А. Розенберга полягала в тому, щоб, з одного боку, використати православ'я як духовну силу, що переслідувалася радянською владою і мала бути потенційно ворожою щодо більшовизму, з іншого боку, домогтися дроблення РПЦ, щоб уникнути консолідації її “керівних елементів” для боротьби з рейхом.

Нацизм симпатизував також ісламу, який був бідний на догматизм і, вважалось, не переймався ідеологією. Тому гітлерівці прагнули використати ісламський чинник для того, щоб отримати підтримку національно-визвольних рухів у цілій низці азіатських країн з метою проникнення в Північну Африку, на Близький Схід і кінець кінцем в Індію. У війні ж із Радянським Союзом, як відмічає історик Олег Романько, “особлива ставка робилася на народи Поволжя, республіки Кавказу, Середньої Азії і Криму. Йдучи назустріч “національним сподіванням” народів цих регіонів, керівництво Німеччини серйозно розраховувало на підтримку з боку Туреччини й ісламського світу” [22, с. 142].

Мусульманам на окупованих радянських територіях була виявлена досить потужна підтримка у відродженні релігійного життя. Нацизм намагався співпрацювати з деякими мусульманськими релігійними лідерами. У вермахті, а потім і в військах СС почалося формування частин, що склалися з мусульман. Під час учбових занять із добровольцями-мусульманами підкреслювалося: “Націонал-соціалізм розглядає націю як творіння Бога, а більшовики прагнуть до національної плутанини” [11, с. 255]. Подібна лінія проводилася щодо буддизму: наголошувалося, що на підставі проведених антропометричних вимірів серед тибетців, мовляв, були знайдені “наукоподібні” підтвердження про їх приналежність до стародавніх народів.

Натомість одним із головних ворогів націонал-соціалісти з самого початку існування своєї партії вважали єврейство. Гітлер бажав бачити Німеччину звільненою від євреїв “як від скажених собак”. У 1920-е під час святкування Різдва в Мюнхені фюрер заявляв: “Христос був найбільшим борцем у битві проти світового зла – євреїв” [13].

При цьому антисемітизм нацистів носив не релігійний, а расовий характер, і це постійно підкреслювалося. У самого Гітлера, як католика, іноді прослизали твердження, що євреї “залишилися такими ж переконаними розбійниками, вбивцями і злодіями, як про них говорив Ісус, тільки стали ще честолюбнішими і підлими у своїй ненависті до чужих і до Христа”, тому “з євреєм не можна боротися на релігійному ґрунті, а лише – на національному і расово-політичному” [3, с. 68, 72]. За наказом фюрера був заснований Інститут, який переписував біблійні тексти, знищуючи всі згадки про особливу роль єврейського народу.

Саме існуюче тоді християнство Гітлер бачив “єврейським за походженням і характером” і “прототипом більшовизму”. В будь-якому разі саме єврей Павло, вважав він, спотворив християнство. Враховуючи традиційне неприйняття католиками іудаїзму, антиєврейська спрямованість нацизму нерідко не викликала в них ніяких нарікань. І хоча далеко не всі католики були згодні з расизмом, антисемітизмом і релігійною політикою *Drittes Reich*, вони непослідовно протидіяли Гітлеру, тоді як протестанти часом навіть підтримували його. В надрах протестантизму іноді проявлялися явно єретичні (як для християнства) тенденції, що зводилися до спроб “виключити” Старий Завіт і “переглянути” вчення Христа, нібито “збочене” Павлом, як зазначав і фюрер.

Німеччину Гітлер вважав християнською країною, яку треба звільнити від єврейства. Очевидно, що під “християнською вірою” Гітлер розумів “справжнє” вчення “арійця”. Після приходу до влади нацисти проголосили за мету видалення євреїв з цілого ряду галузей громадського, економічного і культурного життя. При цьому до певної пори антисемітські акції носили пропагандистський і економічний характер (наприклад, бойкот магазинів) і не торкалися релігійного життя іудеїв. Аж до початку війни євреї зберігали права німецьких підданих і мали можливість для створення своїх громадських організацій і учбових закладів [1, с. 28]. Священикам єврейського походження відповідно до існуючих правил у переважній мірі дозволялося сповідання, причащення і відпущення гріхів, навіть наставництво в конфесійних дитячих і молодіжних таборах, включаючи підготовку до конфірмації і так далі.

Зрозуміло, нацистська пропаганда не пропускала нагоди, щоб показати “справжній вигляд іудаїзму”, продемонструвати “бридкість” і “сатанизм” єврейської релігії. Скажімо, у відомому фільмі “Вічний жид”

(1940, режисер Фріц Гіпплер) детальним чином показувалася сцена кошерного вбивства теляти. Карикатурні образи євреїв, у тому числі рабів, були присутні й в іншому гучному фільмі – “Єврей Зюсс” (1940, режисер Файт Харлан). Обидві картини широко рекламувалися і демонструвалися не лише в Німеччині, але й на окупованих територіях Європи. Наголошувалося, що “ті, хто вразить Світового Єврея, врятують землю від Диявола” [11, с. 169].

Першим масштабним єврейським погромом у Німеччині стала “Кришталева ніч” (9–10 листопада 1938), спровокована деякими нацистськими функціонерами у відповідь на вбивство польським євреєм Гершелем Гріншпаном німецького дипломата Ернста фон Рата. Саме тоді уперше були спалені і пограбовані сотні синагог, нарузі піддалися єврейські цвинтарі. Йозеф Геббельс на нараді у reichsführer-SS Германа Герінга заявив: “Я дотримуюся тієї думки, що у нас є прекрасний привід знищити синагоги. Ті, що ще залишилися цілі, мають бути знесені самими євреями, нехай розберуть їх на каміння. Ми змусимо їх платити за все” [20, с. 221].

Надалі євреїв, яких гестапівці чи есесівці заставляли за молитвою, піддавали різного роду знущанням. Їм відрізали бороди, навіть примушували мочитися на молитовники і свитки Тори [5, с. 31]. На йом-кіпур було вбито рабів з Венгрова. Спочатку йому звеліли підмести вулицю, потім наказали зібрати сміття в хутрянну шапку, а коли він нахилився, його тричі ударили багнетом. Рабів продовжував працювати, поки не помер [5, с. 31].

Найбільш нетерпимим було ставлення до іудаїзму на захоплених радянських територіях. Це пояснювалося тим, що Гітлер звинувачував більшовиків у пособництві іудаїзму, оскільки розглядав комунізм як єврейський феномен. Тому всі синагоги і молитовні будинки на радянських теренах були знищені або використовувалися для господарських потреб. Часто практикувалося спалювання богослужбових книг і показове знущання над служителями культу й вірянами. Усюди був заборонений кошерний забій худоби, іудеїв примушували голити пейси і бороди.

Розкручений нацистами маховик голокосту неминуче спричиняв і тотальне знищення іудаїзму як форми релігії. При цьому можна назвати лише одне виключення. Окупанти продемонстрували лояльне ставлення до караїмів – невеликого тюркського народу, що сповідував іудаїзм. Натомість у Drittes Reich гонінням піддалися ті “сектанти”, які розглядалися як “п’ята колона” єврейства. Приміром, небезпечним ідеологічним супротивником нацисти вважали “Товариство свідків Єгови”, оскільки останні відмовлялися служити в армії, приносити яку б то не було при-

сягу фюрерові, брати участь у заходах режиму. Тому вони теж піддавалися переслідуванням.

Як наголошувалося вище, пропаганда союзників часто використала всілякі прийоми, покликані довести антихристиянську, “сатанинську” і окультну суть нацистського режиму. Так, свого часу Гітлер публічно заявляв: “Ми повинні уникати, щоб одна церква задовольняла релігійні потреби великих районів, і кожне село має бути перетворене на незалежну секту. Якщо деякі села в результаті захочуть практикувати чорну магію, як це роблять негри або індіанці, ми не повинні нічого робити, щоб перешкодити їм. Коротко кажучи, наша політика на широких теренах повинна полягати в заохоченні будь-якої і кожної форми роз’єднання і розколу” [17].

На цій підставі Рузвельт наголошував, що нацисти розробили “план, відповідно до якого після виграної Німеччиною війни усі існуючі у світі релігії – католицька, протестантська, мусульманська, індуїстська, буддійська й іудейська – мають бути однаковим чином скасовані, церковна власність вилучена, хрест й усі інші символи релігій заборонені, духовний стан приведений до мовчання загрозою концентраційного табору” [25, с. 40–41].

Справді, Гітлер часом демонстрував зацікавленість окультними проблемами. Живий інтерес до езотеричних знань виявляли також такі найближчі соратники Гітлера, як Гесс, у якого пристрасть до астрології проявлялася ще в юності, Гімmlер та інші керівники NSDAP. Деякі есеїсти навіть свята відзначали по рунічному зодіакальному колу, коли головним вважався день літнього сонцестояння й існували ритуали поклоніння вогню. В той же час слід наголосити, що це була тільки їх особиста позиція, і вони ніколи не намагалися нав’язати її всьому нацистському рухові. Тому подібні неортодоксальні погляди ніколи не отримували в нацистській партії характеру офіційної позиції.

Фюрер і його сподвижники мали на меті насамперед реалізацію доктрини “поділяй і володарюй”. У цьому плані й виношувалися ідеї розколу та ослаблення існуючих традиційних церков. При цьому ставлення націонал-соціалістів до “володарів таємних знань” – окультистів і масонів – було украй негативним. Вже 10 травня 1933 перед будівлями університетів Мюнхена і Берліна запалали вогнища, в які студенти і штурмовики з ненавистю кидали “марксистські” й “антинімецькі” книги, твори “виродженців”. Серед останніх були й теософські “праці”. Всю астрологічну й подібну їй літературу було попередньо конфісковувало у членів “розбещених” масонських і езотеричних організацій.

Складнішим було ставлення нацизму до атеїзму, радикально налаштовані прибічники якого зустрічалися навіть в NSDAP. Одіозною фігу-

рою такого плану був reichsleiter Мартін Борман. Вже починаючи з 1933, він розгорнув закулісну боротьбу не тільки з клерикальними колами, а й з християнськими конфесіями в цілому, що дозволило йому проводити власну політику секуляризації, в руслі якої він наказував конфіскувати майно ряду монастирів, не обділюючи себе.

Натомість, Йозеф Геббельс, який подібно Гітлеру був католиком, намагався протистояти ініційованим Борманом утискам духовенства і не приховував від партійних функціонерів своєї віри (усіх своїх дітей він хрестив у церкві) [14, с. 221]. В основному ж націонал-соціалістичні ідеологи, навіть будучи атеїстами, “за службовим обов’язком” визнавали християнські конфесії важливою ланкою “морального виховання нації”. Гітлерівський режим на відміну від сталінського відкрито не відстоював ідею атеїстичної держави, але прагнув понизити вплив християнства на німецьке суспільство задля забезпечення монополії нацизму в духовному житті суспільства, що обумовлювала ідея тоталітарної держави. Християнство було потрібне як тимчасовий союзник у боротьбі з комунізмом – німецьким і радянським.

То якою ж була домінуюча тенденція церковної політики гітлеризму? Відомо, що вже в 1933 нацистська партія проголосила “позитивне християнство” складовою частиною своєї програми. Сам Гітлер був антиклерикалом, але формально не поривав з церквою. Церква була йому потрібна, але лише як церква державна (націонал-соціалістична!). Активно протидіючи атеїзму, фюрер прагнув провести на території Німеччини своєрідну “реформу” християнства.

У Німеччині переважали церкви двох християнських гілок – католицька на півдні країни та калейдоскоп протестантських церков на півночі. В країні тоді налічувалося понад 40 млн. протестантів з 28-ми деномінацій, головним чином лютеран і реформатів ($\frac{2}{3}$ населення). Коли Гітлер прийшов до влади, його наміри стосовно долі церкви остаточно не визначилися. Не було відповіді на фатальне питання: християнство чи “німецька релігія” в дусі Вагнера? Та одне було зрозуміло – потрібна єдина державна церква.

Тому гра з Ватиканом “у лояльність” швидко закінчилася. Через п’ять днів після підписання конкордату німецький уряд прийняв закон про примусову стерилізацію окремих груп населення, сприйнятий Римом як виклик християнській моралі. Це спричинило до репресій проти католиків – у 1933–1945 було ув’язнено тисячі священників, ченців та черниць, страчено сотні непокірних, закрито більшість католицьких видань, а сповідь перетворено на майже офіційне джерело інформації для Gestapo (гестапо).

Гітлер поставив на меті офіційно підпорядкувати урядові й протестантські церкви. Репресії 1936 поклали край спротивові протестантів. Істинним виявом християнства була проголошена партія, яка закликала німців прийняти позитивне християнство й визнати, що “фюрер – то предтеча нового одкровення”. При цьому задуми фюрера іноді відходили від християнства; йому іноді навітьовали, що його історична місія полягає у відновленні язичницького культу германських племен (звичайно, з домішками нацизму). Буллок навіть наголошував, що Гітлер був раціоналістом і матеріалістом, який розглядав християнство як релігію, “придатну для рабів”, і супротивника природного відбору і виживання найсильнішого.

Насправді церковно-релігійна політика нацистів у Німеччині і в захоплених країнах Європи мала кінцевою метою формування (після закінчення війни) релігії, побудованої на принципах нацистської ідеології. І хоча між нацистськими лідерами ніколи не було згоди щодо ставлення їх партії до християнства, проте Гітлер як і раніше був досить впливовим, щоб заявити своїм радикальним колегам, що його плани “перебудови” можуть бути виконані тільки в атмосфері релігійної “терпимості”. На окупованих територіях СРСР Берлін проголосив політику “захисту християнської культури, віри та церкви від більшовизму”. І цей “захист” зводився до контролю новою владою відновленого церковного життя.

Докорінна реформа німецьких церков завжди трактувалася у Третньому рейсі як одна з великих історичних місій фюрера, третя після відновлення расової чистоти німців та забезпечення їх необмеженим життєвим простором. Метою реформи, яку Гітлер сформулював іще замолоду, було створення єдиної німецької церкви, абсолютно підвладної державі. Однак для майбутнього Третього рейху цього було замало. Гітлер дійшов думки, що етика християнства та його іудейські корені кричуще суперечать арійській ідеї. Антисемітизм Гітлера логічно привів його до антиклерикалізму, до потреби докорінної реструктуризації християнства, і в цьому полягав деформований “прагматизм” фюрера у ставленні до релігії. Він був переконаний, що християнство нав’язали германським племенам вороги. Тому в його прийнятті полягала трагічна помилка великої нації.

Взагалі ж релігійна позиція лідера нацистів була суперечливою. З одного боку, Гітлер виражав віру в особистісного Бога, який здатний “уразити блискавкою церкву”, а, з іншого він з позицій агностицизму відкидав віру в церкву як в Тіло Христове. По суті, фюрер ототожнював Бога з “законами природи”, тобто, висловлював погляди, близькі до пантеїзму. Багато істориків стверджують, що Гітлер мав намір здійснити остаточне вирішення питання щодо християнства в Німеччині, відновивши

замість нього культ поклоніння германським язичницьким богам; проте для підтвердження подібних намірів достатніх доказів немає.

Дійсно, він нерідко наполягав на “арійському” (а значить, “несврейському”) походженні Христа. Така версія припала йому до душі, на відміну від біблійного родоводу Христа. Тому до 10 заповідей були додані ще дві: “Тримай свою кров у чистоті” і “Шануй вождя і вчителя твого”.

Часом фюрер з більшою чи меншою ясністю показував себе прибічником дохристиянської цивілізації. Проте на підставі подібних висловлювань назвати Гітлера “язичником”, як це роблять і прибічники, і супротивники націонал-соціалізму, переслідуючи протилежні цілі, не можна. Гітлер позитивно ставився до культурної частини язичницької цивілізації, а не до релігійної. Тому він не сприймав язичництво в “чистому вигляді” – як поклоніння богам, пов’язане з певними релігійними церемоніями.

Тож, вірив Гітлер у Бога чи ні? Відповісти однозначно важко, оскільки мало хто взагалі “знав” думки й наміри фюрера, який був “дуже замкнутою, навіть утаємниченою особою”. Та очевидно він таки був віруючим. Але віруючим “попутно”, відкидаючи більшість християнських догматів при збереженні поваги до самого засновника християнства як “арійця”. У приватному житті Гітлер не був матеріалістом, як Сталін, але християнство теж зневажав. Тільки Сталін зневажав християнство як безбожник, а Гітлер – як антисеміт. А ось під час передвиборної кампанії фюрер публічно виступав із заявами на користь релігії. Якщо ранні розмови Гітлера можна розглядати як свідоцтво його щирого відношення до християнства, то надалі нацизм прагнув вихолостити з християнства усі найбільш значимі ортодоксальні догмати, залишаючи про нього лише смутне уявлення у поєднанні з антиєврейськими забобонами, які мало були схожі на справжнє християнство.

Гітлер “шанував” Ісуса тому, що вважав його арійським воїном, який бився проти єврейства. З позицій расового антисемітизму він підтримував і церкву “Німецьких християн”, яка заперечувала єврейське походження Євангелія і стверджувала, що Ісус був арійцем, а апостол Павло як єврей сфальсифікував учення Христа. Віру в іудеохристиянського Бога Гітлер замінив вірою у власного Бога Німеччини. Існуюча ж християнська віра розглядалася ним як чужорідна.

На цій підставі Гітлер не мав особливої поваги до діючих церков, часом він глузував з церковного життя, вважаючи його “безумством для дурнів”, а вчення церков називав “філософією, що не прямує до істини” (“Mein Kampf”). На підставі теорії держави Гегеля фюрер відвів християнській етиці й самому християнству підпорядковане місце в системі духовних цінностей Drittes Reich. Девальвації християнства в уявленнях

Гітлера сприяли й погляди Ніцше, який звинуватив іудеїв та християн у створенні “моралі рабів”, неприйнятної для надлюдина. Фюрер вважав, що “іудействующе” християнство добігло кінця, хоча, виходячи зі стратегічних міркувань, він не хотів прямої конфронтації з ним до того, як буде задіяний механізм реформації християнства.

Якою потрібна була церква Гітлеру, демонструвала постановка релігійного питання в німецькій армії. Служба військових капеланів була традиційною для німецької армії ще з кайзерівських часів. Тепер же на військових священиків покладалася важлива місія морального виховання військовослужбовців. Духовенство постійно перебувало з солдатами: супроводжувало воєнних у польових умовах, було присутнім на тренуваннях і маневрах, відвідувало хворих у госпіталях, знаходилося в окопах. Польові єпископи, старші й армійські капелани носили, як елемент уніформи, золоте розп'яття на ланцюжку. На пряжці солдатів і унтер-офіцерів вермахту був девіз “З нами Бог” (“Got mit uns”). Діяльність військового духовенства визначалася затвердженням у 1929 р. Статутом лютеранської і католицької військової служби. Вплив обох конфесій на вермахт був дуже значним. Старі християнські традиції мав і німецький флот. З приходом до влади нацистів і у зв'язку з програмою оновлення флоту актуалізувалася потреба у священиках і капеланах, що обумовило зростання їх чисельності на всіх кораблях. Така слухняність церкви та її служителів абсолютно задовольняла Гітлера та його поплічників.

Проте уніфікація так і не досягла тотального характеру (хоча і прагнула до цього), а в релігійному питанні існувала відома свобода. Реалізувати програму Розенберга, яка б гарантувала “німецькій нації расову безпеку” та “цілковите одужання від християнства”, на щастя, не судилося. В 1945 році було покінчено з усіма нацистськими проектами, у тому числі й релігійними.

Висновки. Таким чином, релігійну політику націонал-соціалістів потрібно розглядати через призму цілого ряду тенденцій: а) в її розвитку; б) диференційовано; в) в усій суперечливості міжособистісних стосунків лідерів Drittes Reich. Позиція самого Адольфа Гітлера як фюрера NSDAP і як керівника Німеччини відрізнялася певною мірою лояльності щодо двох найбільших німецьких християнських конфесій, хоча і католикам, і протестантам найсуворіше заборонялося займатися в Третьюму рейсі політичною діяльністю (за виключенням – явно пронацистською).

Гітлер часто грав на протиріччях опонентів, як сьогодні це робить інший диктатор – Путін. При цьому він визнавав за релігією право на “моральне виховання” нації і виступав проти розбратів на релігійній основі. Ціла низка вищих партійних і державних функціонерів не могла погодитися з такою постановкою питання. Тому найбільш непримирен-

но налагоджені керівники, передусім Борман, намагалися досить активно проводити власну, далеко недружню щодо християнства політику.

Але з початком Другої світової війни державний апарат прагнув проводити “дружню і лояльну” політику щодо церков окупованих держав, що пояснюється передусім пропагандистськими міркуваннями. Причому це відноситься і до усіх нехристиянських форм віросповідання, за виключенням іудаїзму та єговізму. Езотеризм, астрологія, спіритизм і все подібне їм “таємне знання” теж відкрито засуджувалися і жорстко переслідувалися в Третньому рейсі, оскільки підривали загальні основи релігії. Тому говорити про те, що нацистська Німеччина була державою, яка культивувала окультизм, безглуздо.

Релігійна політика нацизму в цілому була спрямована на звеличення тоталітарної імперії, ідейне забезпечення політичних процесів, коли вожді свої справжні переконання приховували за демагогічними заявами й пустопорожніми гаслами, а слухняна церква обоготворювала їх і сакралізувала їх дії. І в цьому полягало їх “реформаторство”. Дії гітлеризму мало чим за змістом відрізнялися від дій ідеологів сталінізму й путінізму, за виключенням того, що політика Сталіна за формою є більш відкрито-цинічною, а вчинки Путіна – більш облудними. Можливо, даються ознаки відмінності рівня культурної спадщини Німеччини й Московсько-Совецької імперії.

Література

1. Альтман И. А. Холокост и еврейское Сопротивление на оккупированной территории СССР / И. А. Альтман. – М. : Фонд “Холокост”, 2002. – 320 с.
2. Моссе Дж. Нацизм и культура. Идеология и культура национал-социализма / Дж. Моссе. – М. : Центрполиграф, 2010. – 452 с.
3. Бройнингер В. Противники Гитлера в НСДАП. 1921–1945 / В. Бройнингер. – М. : АСТ; Астрель, 2006. – 397 с.
4. Бросчат М. Закат тысячелетнего рейха / пер. с нем. В. Кузнецова / М. Бросчат. – М. : Яуза; Эксмо, 2005. – 288 с.
5. Брухфельд С. Передайте об этом детям вашим... : История Холокоста в Европе, 1933–1945 / Брухфельд С., Левин П. А. – М. : Текст, 2000. – 103 с.
6. Буровский А. Великая Гражданская война 1939–1945 / А. Буровский [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.e-reading.club/book.php?book=127909>
7. Гейден К. Путь НСДАП. Фюрер и его партия / К. Гейден. – М. : Яуза, 2004. – 576 с.
8. Гудзик Клара. Гітлер і релігія Людина і світ. – 1996. – № 7. – С. 36–40 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://risu.org.ua/ua/library/periodicals/lis/lis_1996/lis_96_07/
9. Залесский К. А. Кто был кто в Первой мировой войне / К. А. Залесский. – М. : АСТ; Астрель, 2003. – 894 с.
10. Захаров В., Кулешов В. Начало начал : Германия, 1933–1939 годы / В. Захаров, В. Кулешов. – М. : Коллекция “Совершенно секретно”, 2000. – 560 с.

11. Ковалев Б. Н. Нацистская оккупация и коллаборационизм в России 1941–1944. – М. : Транзиткнига, 2004. – 544 с.
12. Линденберг К. Технология зла. К истории становления национал-социализма / К. Линденберг. – М. : Энигма, 1997. – 112 с.
13. “Оккультный Рейх”. Главный миф XX века [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://rutlib.com/book/16714/>
14. Павленко П. П. Мартин Борман : “серый кардинал” третьего рейха / П. П. Павленко. – М. : Олимп ; Смоленск : Русич, 1998. – с.
15. Пленков О. Ю. Третий рейх. Арийская культура / О. Ю. Пленков. – СПб. : Нева, 2005. – 480 с.
16. Редер Э. Гросс-адмирал. Воспоминания командующего ВМФ Третьего рейха. 1935–1943 гг. / Э. Редер. – М. : Центрполиграф, 2004. – 489 с.
17. Религиозная политика Гитлера на оккупированных территориях СССР [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://prediger.ru/forum/index.php?showtopic=1721&pid>
18. Религиозные взгляды Адольфа Гитлера [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
19. Религиозные взгляды Адольфа Гитлера : во что веровал рейхсканцлер Германии? [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://zarenreich.com/763/>
20. Рисс К. Геббельс. Адвокат дьявола / Р. Курт. – М. : Центрполиграф, 2000. – 492 с.
21. Розенберг А. Мемуары / А. Розенберг. – Харьков : ООО “Див”, 2005. – 415 с.
22. Романько О. В. Мусульманские легионы во Второй мировой войне. – М. : АСТ; Транзиткнига, 2004. – 312 с.
23. Соколов Б. В. Оккупация. Правда и мифы. – М. : АСТ-Пресс, 2002. – 349 с.
24. Фашизм и религия [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
25. Шкаровский М. В. Крест и свастика : нацистская Германия и Православная Церковь / М. В. Шкаровский. – М.: Вече, 2007. – 512 с.
26. Шкаровский М. В., Казакевич А. Н. Гитлер / М. В. Шкаровский, А. Н. Казакевич // Православная энциклопедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.pravenc.ru/text/165043.html>
27. Энциклопедия Третьего рейха / сост. Воропаев С. – 1996 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.vixri.ru/d/ENCIKLOPEDIJA%20III%20Rejxa.pdf>

Отримано 10.04.2016

Summary

Mozgovyi Ivan. Nazism and faith: The attitude of management National Socialist Party of Germany to religion and the Church.

The article deals with topical issues of the use of the Nazi party in Germany (1933–1945) religious themes in the context of the relevant resolution of the political and ideological problems.

Keywords: Reich occult, eschatological mood, church politics, dictatorship, anti-Semitism, demonic, paganism.